
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ ВПЛИВ
НА СУЧАСНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК**

ПИЛИПЕНКО Ганна Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, докторант, Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет», м. Дніпропетровськ

Історія розпорядилася так, що більша частина українських земель потрапила до складу Російської імперії (всього 85%) і, розвиваючись у руслі єдиної державної політики, українці сформували той особливий стан суспільної свідомості, ментальні риси якої є домінуючими і до сьогодні. У зв'язку з виключним значенням процесів, з якими був пов'язаний розвиток України у XVIII - поч. XIX ст., тобто періоду, коли були закладені соціокультурні основи економічних відносин між людьми і координаційні механізми їхньої діяльності, важливо розглянути цей хронологічний період більш детально.

Етносні цінності українців у XVIII–XIX ст. та їх трансформація у систему господарських цінностей XXI ст.

З політично-територіального погляду Україна з кінця XVIII ст. була поділена між Австрійською і Російською імперіями. З точки зору культурологічних умов на більшості її території перехрещувалися у своєму домінуванні польські і російські впливи, а в окремому регіоні на Лівобережжі існували ще й залишки малоросійської (козацької) нації. Однак основні риси українського менталітету були характерною рисою населення усіх без виключення регіонів України, хоча й проявлялися з різною силою у кожному з них, окремо взятому.

У відношенні до конкретних форм їхнього прояву, а також інших ментальних особливостей, необхідним буде залучення до аналізу територіального зрізу досліджень. Як уявляється, найбільш прийнятною формою аналізу етносних цінностей українського народу, які заклали головні ментальні особливості нації, а також систему її господарських цінностей, є їхній розгляд по окремим групам. Останні пропонується сформувані, виходячи із історичного факту включеності тих чи інших територій України до державних угруповань відповідного періоду. Такий підхід дозволить усунути домінуючі у сучасній вітчизняній економічній науці стереотипи про цінності українського народу, які походять без урахування хронології, територіальної належності, класової і соціальної структури населення і, що головне, без огляду на історичну змінність і пластичність ціннісних спрямувань. Наведена нижче схема ілюструє геополітичну ситуацію, яка склалася щодо українських земель у XVIII- поч. XIX ст., а також відображає культурологічні впливи попереднього розвитку українських земель.

Як слідує із таблиці, з політично-територіального погляду Україна з кінця XVIII ст. була поділена між Австрійською і Російською імперіями і, відповідно до такого геополітичного становища, отримала особливості менталітету (див. табл. 1).

Інкорпорація українських земель до складу Російської та Австрійської імперій у XVIII - початку XIX ст. та культурологічні впливи попереднього розвитку

Австрійська імперія (всього 15% українських земель)		Російська імперія (всього 85% українських земель)	
Назва українських земель	Культурологічний вплив	Назва українських земель	Культурологічний вплив
Українські землі у об'єднанні з польськими у складі Королівства Галичини і Лодомерії, Закарпаття, Буковина	Домінування польського і німецького впливу	Правобережна Україна Київська, Подільська, Волинська губернії	Литовсько-польські, козацькі та російські політичні й культурні впливи
		Лівобережна Україна (територія на схід від Дніпра) Чернігівська, Полтавська губернії	Самобутня українська культура і суспільно-політичний лад, побудований на традиціях козацької республіки
		Слобідська Україна (Харківська, Сумська)	Традиції козацької республіки
		Південна (стєпова) Україна Таврійська, Херсонська Катеринославська і Одеська губернії)	Відсутність глибоких історичних традицій окрім анархічних, похідних від запорізького козацтва
		Кубанська Україна Землі Чорноморської Січі)	Традиції козацтва

Як свідчить таблиця, на західних українських землях, що опинилися у складі Австрійської імперії разом із частиною земель Речі Посполитої (а це лише 15% від усієї української території), переважаючим був польський культурологічний вплив.

Особливу увагу при аналізі історичних умов формування господарських цінностей слід звернути на соціальні умови, які характеризуються класовою структурою і соціальною диференціацією населення, оскільки саме вони відіграли вирішальну роль у модифікації українського індивідуалізму. Як свідчать дані переписів населення, у XVIII - поч. XIX ст. соціальне середовище українців мало досить специфічну структуру.

Правляча еліта була представлена польським, угорським і румунським елементом, а дрібна українська шляхта залишилася лише на українсько-польському етнічному кордоні. Решта шляхетської верстви українського походження була асимільована ще у попередні століття.

Міське населення також складалося переважно з поляків, румунів, угорців, вірменів, які формували значну частину місцевих ремісників, купців і службовців, а також єврейського населення, яке мало у східній Галичині найбільше представництво в усій Австрійській

імперії. Воно складало купецький, ремісничий і лихварський стани. Українці становили здебільшого селянську націю з нечисленною верствою духовної і світської інтелігенції.

Політичний фактор не сприяв розвитку промисловості на західних землях – вони набували військово-стратегічного значення і тому австрійський уряд стримував тут розвиток великого промислового виробництва. Основу економіки регіону складало сільське господарство сировинного спрямування. Без індустріалізації не було й урбанізації, а також сильного середнього класу, який міг би стати соціальною основою громадянського суспільства і індивідуалістичних цінностей. Галицькі міста, за винятком Львова, нагадували великі села з декількома кам'яними будівлями у центрі.

Майже аналогічно ситуація склалася і на українських землях Російської імперії за виключенням, хіба що, Лівобережної України, де збереглося власне національне дворянство. Ще одним суто українським явищем у даний історичний період було переважання індивідуального селянського господарства над общинним. Українські селяни, на відміну від російських, не поділяли прив'язаності до общини як форми землеволодіння. Це спричиняло сильні власницькі настрої серед селянства: у 1865 р. 96,5% селянських господарств на Правобережній Україні, 82,1% на Полтавщині і 68% в українських (південних і центральних) районах Чернігівщини були приватними і передавалися спадково [12, с. 62]. На противагу цьому у великоросійських губерніях загальнопоширеним залишалось общинне землеволодіння. У тих же регіонах Малоросії, де його запровадила російська адміністрація зверху для зручності збирання податків (Слобожанщина і Південна Україна), ця форма землеволодіння не прижилася.

Відповідно соціальній структурі населення формувалась і система соціокультурних цінностей: селяни були носіями переважно традиціоналізму, міщани – індивідуалізму, а правляча еліта поєднувала демократичні та монархічні традиції. Така специфіка дозволяє зрозуміти, чому цінності й ментальні риси західного типу, незважаючи на довготривалий розвиток українських земель у складі Литви, Польщі, Австрії та Угорщини не стали, однак, домінуючими в українському соціумі. Український селянський індивідуалізм не став основою класичних ліберальних моделей тільки тому, що був притаманний соціальному класу, який відрізнявся традиціоналізмом, консервативністю і незначною рухливістю. Ці риси українського менталітету були характерною рисою населення усіх без виключення регіонів України, хоча й проявлялися з різною силою у кожному з них, окремо взятому.

Подібні тенденції були характерні і для українських земель, що увійшли до складу Російської імперії. Правобережна Україна відчувала у своєму розвитку литовсько-польські, козацькі та російські політичні й культурні впливи. Найстарішим з них був польський, оскільки після Люблінської унії Правобережжя перейшло від литовської влади під польську, а потім майже всі українські землі до 1667 р. перебували у складі Речі Посполитої. Після того, як у 1667 р. значна їх частина – територія козацької держави (Гетьманщина) – приєдналася до Росії, більшість української території все ще залишалася під Польщею. Ситуація змінилася тільки після поділів Польщі у 1793-1795 рр. Але навіть після втрати незалежності своєї країни польська шляхта зберігала політичні й культурні впливи на Правобережжі протягом всієї першої половини ХІХ ст., аж до польського повстання 1830-1831 рр.

З точки зору соціальних умов Правобережжя характеризувалося особливою чисельністю шляхетського стану, яке складало більше третини всього дворянства Росії. Місцева козацька еліта у своїй більшості мігрувала на Лівобережну і Слобідську Україну, а решта зберегла свій соціальний статус шляхом переходу в католицизм і ополячення. Поряд з домінуванням шляхти у соціальній структурі для цього регіону було характерним суттєве переважання селянського класу, сформованого з місцевих селян, селян-переселенців і нижчого козацького стану. Причому, більшість селян були кріпосними і становили у 1795 р. 74% селян на Волині, 90% – у Київській і 91% – у Подільській губерніях [12, с. 19].

Така соціальна структура сприяла в економічному змісті консервації кріпосницького режиму, високому ступеню експлуатації селян, які відзначалися особливою бунтівливістю,

що дісталась їм у спадок від козацької вольниці. Основним об'єктом соціальної ненависті українського селянства були польські пани і шляхта, а зовсім не монарх. Тому, як зазначає у своїх дослідженнях П. Куліш, у свідомості селянина культивувався ідеал поваги до верховної влади і надія на неї у плані захисту своїх інтересів [11].

Натомість провідні верстви суспільства (шляхта, козацька старшина та її нащадки, міщани) успадкували певні політичні та культурні традиції старої Речі Посполитої – ідею договору з королем, федеративної побудови держави, магдебурзького права у містах та особливого статусу шляхти. Несумісність засвоєних старих польських моделей з новою російською дійсністю викликала особливу соціальну і національну напругу. Дисонанс, що виник між різними рівнями свідомості на Правобережжі, урегульовувався виключно державним примусом при залученні таких інституціональних факторів, як влада і право.

Політика імперського уряду Росії була націлена на зниження суспільної ваги польського елемента у губерніях Правобережної України шляхом заборони придбання нових земель, обмеження права успадкування для осіб польського походження, вигнання з поміщицьких земель декласованої шляхти. Це сприяло їхній асиміляції в українське селянське середовище. Зменшенню польської присутності на Правобережжі також сприяв і масовий вплив росіян після придушення польського повстання, який був націлений на закріплення сильної російської присутності у цьому важливому стратегічному регіоні. При цьому переселенці за соціальною належністю відносились, в основному, до інтелігенції, купців, ремісників і козацького стану. Внаслідок дії даних інституціональних чинників відбувається швидка русифікація Правобережжя при збереженні масштабів українського сільського населення.

Лівобережна Україна, яка складалася з земель колишньої Гетьманщини, відрізнялася від інших регіонів особливим суспільно-політичним ладом і самобутньою культурою. Тут існувала автономна адміністративно-полкова система, міста мали магдебурзьке право, а правова система продовжувала функціонувати на Литовському статуті.

Протягом XVIII ст. землі Лівобережної України поступово втрачають свій напівавтономний статус через скасування у 1781 р. полково-адміністративної системи і підпорядкування трьох новостворених намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського – владі малоросійського генерал-губернатора. Козацька армія переводиться у розряд регулярного російського війська, а козаки – у категорію державних селян. У 1783 р. у цьому регіоні вводиться кріпацтво, що усуває значні свободи даної верстви населення. Натомість козацькій старшині у 1785 р. надаються привілеї російських дворян, що сприяло швидкій інтеграції правлячої еліти у політичну систему російської імперії. Завершенням першої хвилі адміністративно-політичних реформ на території Лівобережної України стала секуляризація монастирських земель у 1786 р., що завдала сильного удару українській духовній еліті та культурно-освітнім інституціям, пов'язаним із церквою. Друга хвиля реформування здійснюється через декілька десятиліть і включає у себе скасування традиційного українського права, що базувалося на Литовському статуті (у 1835 р.) та міського самоврядування, побудованого на магдебурзькому праві (у 1831-1835 рр.).

Лівобережна Україна відзначалась великою густотою міст і містечок, які мало відрізнялися від сіл за характером зайнятості свого населення і в силу цього не стали осередком формування міцного середнього класу. З середини XVIII ст. даний регіон зустрічається з масовою іміграцією у міста російського, білоруського, єврейського і грецького населення, що призвело до перетворення лівобережного міщанства на категорію поліетнічного російськомовного стану. Завдяки знову таки дії владних важелів у політичній та ідеологічній сферах місцеве українське суспільство було приведенне у відповідність до інституціонального устрою Російської імперії.

Слобідська Україна, у минулому південна прикордонна територія Росії, у соціальному відношенні була сформована з російських і українських козаків та селян, які втікали від ярма польської шляхти з Правобережної України. Втікачі-українці впровадили тут автономну адміністративно-полкову систему, а також ряд інституцій, подібних до тих, що існували на

лівобережних землях (окрім магдебурзького права). Північно-східні землі були заселені, в основному, російським населенням. До XIX ст. тут велося сільське господарство, засноване на індивідуальній спадковій власності.

Даний регіон зазнає, як і Лівобережна Україна, реформуючого впливу з боку російського уряду, що знайшло свій прояв у скасуванні у 1765 р. полково-адміністративної системи і, тим самим, місцевої автономії; уведенні для зручності збирання податків у 1845-1855 рр. общинного землеволодіння, послабленні українського елемента у стані дворян через щедре пожертвування земель російським чиновникам і імператорським фаворитам. Завдяки впливовості владних важелів імперського уряду і землі Слобідської України було інституціонально реформовано.

Четвертий регіон, який сьогодні замикає географію тих українських земель російської імперії, які територіально входять до сучасної України, до останньої чверті XVIII ст. був заселений кримськими татарами і запорізькими козаками. Після ліквідації Кримського ханства (1774 р.) вже у 1783-1791 рр. відбувається масова еміграція татар до Туреччини, яка не завжди носила добровільний характер. Частина цього етнічного населення півострова зменшилась з 83% у 1783 р. до 34,1% у 1897 р. [13, р. 2].

Натомість сприятливі кліматичні умови південних земель приваблювали колоністів, іміграцію яких підтримувала державна влада через прийняття у 1785 р. спеціального царського декрету про особливі умови функціонування краю (вільне індивідуальне землеволодіння, звільнення на 20-30 років від податків тощо). Як стверджує Я. Грицак, «наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, створив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком» [12, с. 20-21]. Однак, «український Клондайк» продовжувався недовго – після заселення Півдня у 1796 р. тут було введено кріпосне право, що заважало формуванню вільного ринку робочої сили та гальмувало розвиток підприємництва. Отже, ліберальні течії Новоросії були скуті неефективними соціальними інститутами, які насаджувала державна влада.

Однак, господарські зміни другої половини XIX ст., пов'язані з формуванням фабрично-заводської індустрії, суттєво вплинули на економічну ментальність українського населення. На тлі практично повного занепаду дворянського землеволодіння тільки правобережні маєтки зуміли пристосуватися до ринкових умов, оскільки поляки як носії більш ліберальної господарської культури запроваджували в них проторинкові елементи задовго до скасування кріпосного права. Висока щільність населення і земельний голод давав власникам маєтків можливість масово використовувати у господарствах чисельну і дешеву робочу силу. Перед першою світовою війною польським поміщикам належало майже 50% усіх підприємств на Правобережжі [14, р. 248-249]

На іншій території урбанізація й індустріалізація досить слабо зачепила українців, які у своїй більшості залишалися селянською нацією. Сильна прив'язаність до землі і викликаний нею низький рівень несільськогосподарських умінь, практично повна відсутність грамотності сприяли тому, що українські селяни емігрували до нових несільськогосподарських районів. Оскільки на час скасування кріпацтва південні чорноморські степи були вже заселені і вільної землі не залишалось, то українське селянство мігрувало на Схід, на неосвоєні землі Північного Кавказу, Казахстану, Середньої Азії, Сибіру. Еміграція стала головним чинником зменшення частки українців серед населення дев'яти українських губерній з 98,1% у 1795 р. до 81,1% у 1897 р. [15, с. 83].

Натомість на Південь і Схід України зростала еміграція російського населення. У російських губерніях родючість землі і, відповідно, прив'язаність до неї сільського населення були значно нижчими. Замість праці на панщині селяни сплачували оброк, наймаючись для його заробітку на роботу у місті. Тому на період скасування кріпосного права російські селяни мали навички праці на промислових підприємствах і, відповідно, вищий рівень освіченості. Масовій міграції сприяв економічний чинник – вищий рівень життя, краща і стабільніша продовольча ситуація. Імігранти перевищували кількість

корінних жителів в Одеській, Катеринославській губерніях і дорівнювали приблизно кількості корінних жителів Таврійської, Київської і Харківської губерній і, що найважливіше, вони становили 30-50% кількості міських жителів. За переписом 1897 р. найменше російського населення було на Правобережжі (4,3%), найбільше – у Степовій Україні (24%) [16, с. 31].

Однак, ключову роль у багатьох містах відігравали не росіяни, а євреї. Наприкінці XIX ст. вони становили одну восьму населення на Правобережжі і майже половину усього міського населення. 90 % євреїв були міщанами. Вони контролювали значну частину дрібної торгівлі й ремісничого виробництва, а також складали досить вагому частку представників промисловості і як підприємці, і як робітники [12, с. 64]. Єврейське населення досить швидко асимілювалося з російським, що було природною реакцією на тогочасні суспільні обставини. Теоретична можливість української асиміляції передбачала наявність в українському суспільстві такої соціальної групи, яка могла стати потенціальним реципієнтом. Але української буржуазії і середнього класу майже не існувало. Асиміляція з селянством була попросту неможливою, так як окрім відсутності традиції землеробства серед євреїв, це означало б занепад їхнього соціального статусу. Тому переважаючою етнічною групою на українських землях у другій половині XIX ст. була російська. За нею стояла державна адміністрація, російська культура була домінуючою у містах – цьому сприяла заборона української мови з часу освітньої реформи 1804 р.

До речі, освіта як фактор формування певних цінностей населення, яке входило до складу Російської імперії, відігравала досить значну роль. Вона була сформована міністром народної освіти Росії С. Уваровим і підпорядковувалась відомій тріаді російської імперської ідеології «православ'я – самодержавство – народність». «Православ'я, – вважав Уваров, – є основа життя народу. Росіянин не представляє свого життя без православної віри, яка охоплює всі аспекти його діяльності і буття. Віра забезпечує кровний зв'язок між поколіннями, спадкоємність традицій» [17, с. 71]. На цьому затверджувався ґрунт національного розвитку і православ'ю відводилася роль виступати у якості одного із основних способів захисту Російської імперії від проникнення з боку Заходу містично-релігійних і політичних ідей, здатних «розбестити розум» та завдати непоправної шкоди російській нації та російській державності.

Для російської православної церкви і політики держави, яка її цілком підтримувала, було характерним негативне відношення, неприйняття і навіть гоніння інших релігійних течій. Так, українська православна церква Київського Патріархату, що вважає себе правонаступницею Київської митрополії, заснованої після хрещення Київської Русі, у 1686 р. супроти приписів церковних канонів була відірвана від Константинополя і приєднана до Московського патріархату. Поступово втрачаючи свої права, Київська митрополія, що в десятки разів перевершувала свою церкву матір Вселенський Патріархат, була перетворена на звичайну єпархію Російської імперії. Подібні процеси були характерними і для інших релігійних конфесій.

На відміну від західних соціально-економічних і релігійних течій, православ'ю, незважаючи на старообрядчеський розкол, вдалося зберегти моральний кодекс господарської діяльності, в якому дуже мало місця залишалось індивідуалізму й наживі, а багатство розглядалося лише як засіб робити добро. Це, безумовно, зіграло певну роль у формуванні інститутів ринку і громадянського суспільства.

Наведений аналіз дозволяє здійснити декілька узагальнень щодо специфіки формування системи господарських цінностей у соціально-економічних умовах розвитку українських земель у XVIII – XIX ст. До особливостей економічної ментальності слід віднести домінування укорінених ще з середньовічної доби індивідуалістичних цінностей переважно у селянському соціальному середовищі, яке складало визначальну більшість у класовій структурі українського населення, слабкий розвиток урбанізації з участю українського елемента та майже повну втрату правових і культурних традицій західного зразка, носіями яких була польська і козацька еліта.

Ці особливості національного менталітету, а також фактор належності етнічних українських земель до різних держав протягом тривалого історичного періоду виробили у соціальній свідомості українців досить специфічне відношення до влади, сформували вкрай деформоване уявлення про демократичні засади суспільного устрою та наклали відбиток на етнопсихологічний портрет українця.

Як відмічають дослідники, особливістю української ментальності, що склала стійкий стереотип, є вибуялий індивідуалізм і не підпорядкування владі. На це вказує М. Грушевський, доходячи висновку, що поняття волі як відображення звільнення від чужого насилля, поступово набрало для українців специфічної анархічного відтінку звільнення від любого авторитету: «у нас індивідуалізм пішов у парі з комплектним не підпорядкуванням» [1, с. 322]. Подібний висновок було зроблено й українськими етнопсихологами В. Липинським, Д. Віконською, В. Янівим. Влада, що стала в століттях синонімом чужої влади, не може в асоціюватися з чимось самозрозумілим, доцільним, бажаним і в умовах власної держави конечним. Вона продовжує викликати враження насилля, і ставлення до влади було негативним. У силу вказаних етнопсихологічних особливостей народу в Україні не прищеплюється у масовій свідомості ні ідеал монархії, ні церковної ієрархічності незважаючи на те, що обидва принципи у даний період були панівними в світі.

Однак, як свідчать історичні факти, не маючи змоги добитися формування своєї державності (стан неволі – перманентний стан України), українці прагнули створення власної форми життя в чужих державах (діяльність братств, дбання за незалежну церкву тощо). Це не створило громадянського суспільства західного зразка, але знайшло свій прояв у духовному розвитку нації і психологічній незалежності українців, їхній сміливості у думках та переконаннях.

У ХХ ст. українське суспільство, як, власне, й інші народи, що увійшли до створеного СРСР, зазнало глибоких змін у результаті радянської модернізації. Як стверджує А. Бузгалін, «Жовтнева революція... поклала початок формуванню дійсно єдиного соціально-економічного й ідейно-культурного простору. Став формуватися єдиний радянський (не російський!) народ з особливим, суттєво відмінним від дореволюційного, типом соціальних цінностей, мотивів і стереотипів поведінки (*homo soveticus*), особливим економічним базисом і соціальними відносинами – єдиною плановою системою, єдиною системою соціальних гарантій, низьким рівнем соціальної диференціації, абсолютно не характерною ні для до-, ні для пострадянської Росії, абсолютно атеїстичною ідеологією, радянською культурою» [18, с. 203].

Засобами, які слугували такій модернізації виступали виключним чином механізми державного впливу – демографічна й міграційна політика, прямі адміністративні методи регулювання економіки та колосальна роль ідеологічного фактора. Дія інституціонального чинника, пов'язаного з ринковими формами, звелася до такого мінімуму, що суспільство майже не відчувало його впливу. Затвердженню стереотипу суспільної свідомості, в якому культивується ідеал сильної державності, сприяла в подальшому, як не парадоксально, і комуністична ідеологія. Християнство виникло як вчення, що протистоїть класовій диференціації і соціальній нерівності, тому на ранніх етапах ідея соціалізму була виражена в ньому досить сильно. Планова система командної економіки і довготривале обмеження можливостей використання права економічного вибору сформували особливий тип суспільної свідомості, для якого характерні пасивність, нездатність до здійснення самостійної діяльності, надію на всемогутність державної влади.

Якщо століттями раніше всі верстви населення певним законодавчим чином прив'язувалося до землі, то за радянських часів все працездатне населення було прикріплене до державних підприємств і організацій, з якими пов'язувалися законні джерела існування. В умовах командної економіки панував редистрибутивний принцип розподілу продукції, який означав, що належність до влади одночасно є і належністю до розподілу. Головною формою соціальної боротьби була не боротьба за власність на фактори виробництва, а боротьба за доступ до ключових важелів розподілу. Тому й дохід залежав, перш за все, від статусу, чину

та посади. Така система відкривала широкі можливості для привласнення ренти, розвитку партійної і державної бюрократії, корупції. Держава за таких умов привласнювала собі право інтерпретації неявного контракту між нею та громадянами і при необхідності порушувала його. Невідповідність комуністичної ідеології і реалій вирівнювала ідеологія – обмеження вільного обміну інформації через цензуру і заборони, придушення політичної та інтелектуальної опозиції.

Як зазначає В. Полтерович, «патерналістські очікування громадян, які не виправдовувалися, вели до розчарування у державних інститутах – суд, міліція, уряд не користувалися довірою населення. Більшість людей, щоб вижити, були вимушені порушувати правила й закони. Конфліктуючи з державою, вони не відчували себе захищеними. Сформувалося подвійне відношення до державних інститутів: вони були головним джерелом і добробуту, і неспокою. З одного боку, очікування від держави численних послуг, а з іншої – перманентний конфлікт з державними інститутами та недовіра до них склали основу подвійного патерналізму громадянської культури за соціалізму» [20, с. 288].

Така культура також сприяла ще більшому закріпленню стереотипу крайньої неповаги до закону. В умовах чисельних обмежень і тотального дефіциту практично кожна радянська людина була вимушена порушувати закон: здійснювати покупки на чорному ринку і з чорного ходу, сплачувати хабарі всім тим, хто був повинен обслуговувати громадян за довірою держави. Обмін забороненими ідеями, дисидентське напівпідпілля стало ще однією формою іллегальної активності. У результаті сформувалася стійка звичка порушувати закон, а девіантна поведінка стала рутинною. Одночасно виробилось толерантне відношення до порушення закону [20, с. 289].

Таким чином, у результаті радянської модернізації сформувалася особлива система соціокультурних цінностей – патерналізм, зрівнялівка, одночасна надія на владу і недовіра до неї, яка, однак, не суперечила перетворенню держави з її гіпертрофічними функціями на орган, який повністю замінював інститут індивідуальної свободи. Цілком зрозуміло, що соціалістичний експеримент ніколи б не мав успіху, якщо б не відповідав більшості укорінених цінностей українського суспільства – традиції державного патерналізму і традиціоналізму.

А про те, що він виявився можливим і життєздатним свідчать сім десятиліть існування СРСР, а також «досягнення» уряду у формуванні нової радянської ідентичності. Як свідчать соціологічні дослідження, напередодні розпаду Радянського Союзу 43% російської громадськості ідентифікували себе з росіянами, у той час, як 42% – як радянські [280, р. 34]. Ця ідентичність виявила себе досить живучою в Україні. Соціологічне дослідження, проведене весною 1994 р. з метою порівняння національних і соціальних ідентичностей на Заході і Сході країни, пропонувало вибрати свою із списку можливих ідентичностей. У результаті 45% респондентів означили себе як радянські, 25% як українці і лише 20% як росіяни [22, с. 7-9].

Ці дані є переконливим доказом того, що в силу впливу на свідомість українського народу таких інституціональних чинників, як влада та ідеологія (сформована і реалізована державним апаратом), відбулася певна модифікація соціокультурних цінностей, притаманних українцям середньовічної доби [23, с. 268-273]. Цей факт необхідно остаточно визнати і відійти від наївного апелювання до ілюзорної постаті українця – носія ідеалів козацької вольниці, селянського індивідуалізму та лібералізму. Як уявляється, більш продуктивним для розбудови моделі розвитку України буде дослідження того, яким є сучасний українець, той реальний економічний суб'єкт, який взаємодіючи з собі подібними істотами, формує цілком реальні форми суспільної координації.

Етнометричні підходи до порівняльного аналізу соціокультурних цінностей сучасного суспільства

Виявлення цінностей сучасних українців, а також встановлення їхньої впливовості щодо орієнтації на переважно ринкові або державні форми координації є досить складним завданням, оскільки зустрічається з невизначеністю і дискусійністю питань, пов'язаних із принциповою можливістю зміни цінностей. У вітчизняній економічній науці з особливою гостротою сприймаються ідеї щодо впливовості радянських цінностей на менталітет пересічного українця. Зокрема, продовжує культиватись ідея про притаманність українцям у незмінному вигляді етносних цінностей княжої доби і періоду козацької України, з чого робляться висновки про виключну орієнтацію українського суспільства на західноєвропейські ліберальні моделі економічного розвитку [24; 25]. У силу цього постає необхідність доведення поданих нами у попередніх розділах роботи теоретичних положень про принципову можливість зміни цінностей. Це завдання може бути виконано тільки на основі емпіричних досліджень, які, на жаль, в Україні представлені досить незначною кількістю робіт [26; 27].

Через недостатність необхідних емпіричних даних по нашій країні, а також виходячи із наявності певних недоліків у методологічних засадах етнометричних методик, які вже застосовувались в Україні, вважається за необхідне спершу сформулювати теоретико-методологічний підхід до виявлення й аналізу цінностей пересічного українця і вже після цього здійснити їх лонгітюдне дослідження. Ці додаткові завдання теоретико-методологічного плану дещо відведуть нас в бік від основної лінії аналізу ментальних рис українців, однак, без такого кроку не уявляється можливим завершити формування цілісної концепції оптимального співвідношення державних і ринкових механізмів координації в національній економіці.

Слід відзначити, що уявлення про незмінність цінностей і культури, крайньою мірою, по відношенню до періоду людського життя, у сучасній науці розділились на два напрями. Одні дослідники, і їх переважна більшість, спираючись на класичні роботи М. Вебера, Д. Норта, Л. Харрісона та С. Хантігтона, вважають цінності незмінними або малорухливими [28-30]. Цей факт, на думку дослідників, здійснює досить вагомий вплив на всі сторони суспільного життя і обмежує можливості свідомого конструювання моделі соціально-економічного розвитку кожної конкретної національної економіки.

Друга група вчених вважає цінності достатньо змінними для того, щоб у залежності від впливовості певних факторів (наприклад, економічних або політичних) сформулювати ціннісну основу для здійснення соціально-економічних перетворень суспільства [31-34].

Такі протилежні позиції вимагали серйозної доказовості наявності зв'язку між культурно-ціннісними розбіжностями цивілізацій та їхнім економічним розвитком, а також того, настільки рухливими є цінності і в якій мірі вони можуть вважатися непереборною перешкодою для модернізації. Відповідь на ці запитання остаточно сформувалася тільки в кінці ХХ ст. у межах нового напрямку етносоціальних досліджень – етнометрії, у центрі якої знаходиться аналіз ментальних характеристик різних етнічних груп з використанням формалізованих методів. Перші, найбільш масштабні проекти діагностики цінностей, були здійснені засновником етнометрії нідерландським вченим Г. Хофстедом ще в кінці 1960-х рр. – на початку 1970-х рр. Його підхід було реалізовано у межах вивчення того, як цінності, що пов'язані з особливостями культури, впливають на поведінку працівників ІВМ – однієї з найбільших мультинаціональних корпорацій світу.

Емпіричні дані, що використовувались Хофстедом для висновків про домінуючі цінності, були отримані у 1980 р. при анкетуванні філіалів цієї компанії у 40 країнах і охопили 116 тис. чол. На їхній основі вчений виділив чотири показника, за допомогою яких могли бути охарактеризовані й описані пануючі ціннісні системи представників різних країн і етнічних груп, а саме: «дистанція по відношенню до влади», «індивідуалізм», «маскуліність», «унікнення невизначеності» [35]. У подальшому список досліджуваних

країн було розширено Хофстедом до 70, а до чотирьох показників додано п'ятий – конфуціанський динамізм, перейменований згодом у «довгострокову орієнтацію».

Дистанція влади (PDI – Power Distance) – це оцінка готовності людей приймати нерівномірність розподілу влади в інститутах і організаціях. Цей показник характеризує той ступінь, в якому різні культури виробляють і підтримують розбіжності у статусі та владі між взаємодіючими індивідами. Культури з високим показником PDI продукують правила, механізми, ритуали, які слугують підтриманню і посиленню ієрархічних відносин між її членами. Це своєрідна оцінка авторитаризму – там, де більша дистанція по відношенню до влади, сама влада розглядається як найбільш важлива частина життя, причому акцент робиться на владу примусову. Культури з невисоким показником PDI більшою мірою ігнорують владну диференціацію – для них набагато важливішою є компетентність влади, повага до особистості і рівність.

Індивідуалізм (IDV – Individualism) – показник того, настільки у суспільстві підтримуються індивідуалістичні тенденції на протигагу груповим або колективістським. У індивідуалістичних культурах потреби, бажання, інтереси окремої людини переважають над груповими або колективними цілями. В них індивіди прагнуть більшою мірою турбуватися тільки про себе і про власні сім'ї. Колективістські культури, навпаки, затверджують цінності жертвенності особистими інтересами заради суспільного блага. В цих культурах індивіди мають схильність поєднуватися у певні групи, які несуть відповідальність за людину в обмін на її лояльність.

Маскуліність (MAS – Masculinity) – відображає схильність людей до напористості й жорсткості, зосередженості на матеріальному успіху, відсутності цікавості до інших людей і умов їхнього життя. В основу цього показника закладено традиційні гендерні відмінності між чоловіком і жінкою, які певна культура перетворює у розбіжності соціальних ролей, функцій або положення. Іншими словами, цей показник оцінює, настільки у суспільстві виражені чоловічі риси (більша агресивність, наполегливість, самовпевненість, успіх, конкурентність) на протигагу жіночим, більш духовним – солідарності, співробітництву, меншій зорієнтованості на успіх, турботі про слабких, підтримці особистих стосунків.

Уникнення невизначеності (UAI – Uncertainty Avoidance) – це своєрідний індикатор того, настільки люди відчувають загрозу від двозмістовних, незрозумілих і нечітких ситуацій та намагаються ухилитися від них через прийняття чітких правил, вірячи в абсолютну істину і відмовляючись від девіантної поведінки. Представники культур з високим рівнем уникнення невизначеності зорієнтовані на чіткі правила. Вони відзначаються потребою у формалізованих вказівках і нормах поведінки, характеризуються високим рівнем тривоги, неритмічністю праці, «авральністю», схильністю до соціального консенсусу, а також низьким рівнем толерантності до людей і груп з відмінними уявленнями і поведінкою. Такі суспільства відзначаються більш вираженою схильністю чинити опір будь-яким змінам і невисоким прагненням до ризику. У культурах з низьким рівнем уникнення невизначеності, навпаки, наявне толерантне відношення до невизначеності. Люди у складних ситуаціях імпровізують і проявляють ініціативу, характеризуються більшою схильністю до ризику. У країнах з такою культурою має місце негативне відношення до уведення строго формалізованих правил, вони встановлюються тільки у разі крайньої необхідності, оскільки люди здатні вирішувати проблеми і без детальної регламентації.

Довгострокова орієнтація (LTO – Long Term Orientation) демонструє здатність суспільства переборювати тривогу і стреси, які викликані невизначеністю. Високі значення показника свідчать про те, що суспільство проявляє прагматизм і стратегічно орієнтується на майбутнє на відміну від традиціоналізму і короткострокової (тактичної) орієнтації. У суспільствах з високою довгостроковою орієнтацією люди визнають важливість наполегливості, статусного принципу взаємовідносин, бережливості і почуття сорому. Усі ці цінності сприяють підприємницькій активності. Дійсно, цілеспрямованість і наполегливість сприяють діловому успіху, гармонійна і стійка ієрархія полегшує виконання ролевих обов'язків, бережливість створює умови для нагромадження капіталу і, на кінець, почуття

сорому заставляє людей бути більш чутливими до соціальних контактів і прагнути до виконання взятих на себе обов'язків. Низький показник довгострокової орієнтації, навпаки, стримує підприємництво. Прагнення до стійкості і стабільності при перевищенні певної норми перешкоджає ініціативі, ризиковості і гнучкості. Надмірна повага до традицій пов'язана з несприйняттям всього нового, відсутністю схильності до змін.

Значення вищенаведених показників були отримані при застосуванні масових соціологічних опитувань у різних країнах у межах реалізації нового проекту «Модуль дослідження цінностей» (Value Survey Module 1994 – VSM 94). Вони дали можливість встановити положення кожної країни на загальносвітовій ментальній карті, а також кількісно визначити, наскільки є великим розрив за цими індексами між представниками різних національностей. У таблиці 2 представлені індекси Г. Хофстеда для окремих країн світу, які вже вивчені за цією методикою (загалом їх чисельність становить на теперішній час 62 країни).

Таблиця 2

Ціннісні показники Г. Хофстеда по 40 країнам

Країни	Дистанція влади (PDI)	Індивідуалізм (IDV)	Уникнення невизначеності (UAI)	Маскуліність (MAS)	Довгострокова орієнтація (LTO)
Австралія	36	90	51	61	31
Австрія	11	55	70	79	31
Аргентина	49	46	86	56	-
Бельгія	65	75	94	54	38
Бразилія	69	38	76	49	65
Великобританія	35	89	35	66	25
Венесуела	81	12	76	73	-
Греція	60	35	112	57	-
Гонконг	68	25	29	57	96
Ізраїль	13	54	81	47	-
Індія	77	48	40	56	61
Ірландія	28	70	35	68	43
Іспанія	57	51	86	42	19
Італія	50	76	75	70	34
Канада	39	80	48	52	23
Китай	80	20	30	66	118
Колумбія	67	13	80	64	-
Мексика	81	30	82	69	-
Нідерланди	38	80	53	14	44
Нова Зеландія	22	79	49	58	30
Норвегія	31	69	50	8	44
Пакістан	55	14	70	50	0
Португалія	63	27	104	31	30
Росія	93	39	95	36	-
Сінгапур	74	20	8	48	48
США	40	91	46	62	29
Тайланд	58	17	69	45	87
Тайвань	64	20	64	34	56
Турція	66	37	85	45	-
Філіппіни	94	32	44	64	19
Франція	68	71	86	43	39
Швеція	31	71	29	5	33

Швейцарія	34	68	58	70	40
Югославія	76	27	88	21	-
Японія	54	46	92	95	80

Джерело: [36, р. 500, 502].

Паралельно з проектом VSM 94 здійснювалися й інші дослідження, які дещо розширювали поле діагностики цінностей. Так, на базі методики Г. Хофстеда було розроблено нову концептуальну модель дослідження цінностей, яка втілювалася у міжнародному проекті GLOBE (Global leadership and organizational behavior effectiveness) під керівництвом Р. Хоуза. У цьому проекті аналіз здійснювався вже за дев'ятьма культурними показниками. Без змін залишилося тільки два індикатора Хофстеда – дистанція влади та уникнення невизначеності. Замість показника маскулінізм у GLOBE було введено два інших – гендерний егалітаризм і напористість. Для виміру колективізму застосовувалось дві шкали – суспільний та сімейний колективізм. Крім цього, для формування більш повного уявлення про домінуючі цінності було розроблено три зовсім нові індикатори – гуманістична орієнтація, орієнтація на майбутнє і досягненість (див. додаток А). Проект GLOBE було розпочато у 1993 р. і він охопив 17 тисяч представників менеджменту 825 організацій із 61 країни світу [37-40].

Слід звернути особливу увагу на те, що методика як самого Г. Хофстеда, так і її модифікації, за своїм задумом носили статичний характер, оскільки були спрямовані на виявлення найбільш стабільних характеристик національних культур. Тому вони не могли дати достатній фактичний матеріал для доведення факту рухливості базових цінностей. З метою виявлення динаміки останніх американським політологом і директором Інституту соціальних досліджень при Університеті штату Мічиган Р. Інглхарт (який, до речі, був керівником проекту Хофстеда) було ініційовано дослідження, яке отримало назву «Всесвітній огляд цінностей» (World Values Survey). Воно проводиться вже майже 30 років, поступово охопивши 75 країн світу, де проживає 85 % населення Землі [41; 42].

У цьому проекті увага акцентувалась, перш за все, на політичній складовій розвитку суспільства. Дослідження підпорядковувалось з'ясуванню того, як демократизація пов'язана з процесами зміни культурних цінностей. У 1997 р. були опубліковані перші результати досліджень 1990-1991 рр. по вибірці із 43 країн. Вони переконливо свідчили про існування стабільних розбіжностей у свідомості людей, які проживають у багатих суспільствах, і тих, які населяють менш розвинуті країни. Ці розбіжності торкалися політичних, соціальних і релігійних норм та уявлень.

Переважаюча більшість цих розбіжностей була пояснена у «Всесвітньому огляді цінностей» через два уведені Р. Інглхарт показники – «виживання-самовираження» та «традиційні-секулярно-раціональні цінності». Цінності виживання – це фізична й економічна безпека, матеріальні цінності, нетерпимість до інакодумства, ксенофобія, занижена оцінка свободи і прав людини, готовність прийняти авторитаризм, покірність, схильність до віри у всемогутність науки і техніки.

Цінності самовираження, навпаки, передбачають високу оцінку особистості, свободи, прав людини, нематеріальних цінностей, успіху, прагнення до економії, рівноправ'я. Суспільства, які розвиваються на основі цінностей виживання, знаходяться в умовах ненадійності умов життя і характеризуються низьким рівнем добробуту. Населення таких країн відчуває загрозу, яка ніби-то виходить від іноземців, не приймає етнічні розбіжності та культурні зміни. Будь-які прояви невизначеності викликають у них невпевненість з приводу умов виживання. Для максимізації передбачуваності, люди у таких суспільствах орієнтуються на абсолютні правила і добре відомі норми. У таких країнах переважають традиційні гендерні ролі і авторитарні політичні погляди, а рівень міжособової довіри надто низький. Цінності виживання схиляють людей до прийняття переважно державного впливу на практично всі сторони своєї життєдіяльності.

Кардинально протилежні спрямування характерні для суспільств, в яких виживання розглядається як дещо само собою зрозуміле. Вони більшою мірою зорієнтовані на цінності самовираження. У цих суспільствах підвищується бажання захищати оточуюче середовище, зростає прагнення до участі у прийнятті рішень з економічних і політичних питань, рівноправ'я пов'язується з однаковою роллю чоловіка і жінки у суспільстві. Як правило, тут досягається високий рівень безпеки, а головними вважаються довіра, суб'єктивний добробут, політична та економічна активність. Етнічні та культурні розбіжності сприймаються не як загроза, а як фактор розвитку. Цінності самовираження створюють підґрунття для ефективного функціонування ліберальних моделей.

Друга група цінностей вказує на впливовість моралі у певній країні. Традиційні цінності – це релігія, країна, повага до влади, абсолютні стандарти, соціальний конформізм, громадянська згода більш прийнятна по відношенню до відкритих політичних конфліктів. До секулярно-раціональних цінностей належить раціональна поведінка, досягнення успіху, перевага світської держави, незначна роль релігії.

Інглхартом було проаналізовано положення 65 країн по двом показникам, поєднаним факторним аналізом. Перший вимір належності країн до тих чи інших цінностей був здійснений на основі «традиційних-секулярно-раціональних цінностей», які асоціюються вченим з процесом індустріалізації. Другий вимір факторного аналізу – приналежність до цінностей «виживання-самовираження», які співвідносяться з постіндустріальним суспільством.

Згідно проведеного Інглхартом аналізу, до полюсу виживання тяжіють посткомуністичні східноєвропейські, а також країни Азії й Африки. До полюсу самовираження – Західна Європа. Як виявляється, цінності виживання більш характерні для бідних країн з показниками ВВП на душу населення менше 2 тис. дол. на рік. І, навпаки, цінності самовираження більш характерні для багатих країн з ВВП на душу населення більше 15 тис. дол. на рік. При цьому багаті країни потрапляють у зону переважаючого впливу секулярно-раціональних цінностей, у той час як бідні – у зону традиційних. Таким чином було доведено наявність взаємозв'язку між цінностями і економічним розвитком.

Разом з цим дослідження Інглхарта показало ще одну закономірність, а саме наявність комплексних і систематичних зрушень ціннісних орієнтацій у досліджуваних країнах з 1981-1982 по 1995-1998 рр. Найбільш розповсюдженою траєкторію зміни цінностей для більшості країн є переміщення до полюсу секулярно-раціональних цінностей і, відповідно, до цінностей самовираження. Посткомуністичні країни (Росія, Білорусь) демонструють протилежні зрушення.

Дещо інший підхід до дослідження цінностей було запропоновано ізраїльським психологом Ш. Шварцем. Вчений розробив дві незалежні методики, які відображали два рівня аналізу – суспільний (культурні ціннісні орієнтації) та індивідуальний. Засновуючись на цінностях, виявлених на основі філософських і релігійних пам'яток різних культур, вчений згрупував їх у окремі блоки за типами мотивацій і представив у вигляді полюсів на трьох осях: автономія і належність (консерватизм); ієрархія та рівноправ'я; майстерність і гармонія (див. рис. 1).

Цінності автономії характерні для культур, в яких у центрі уваги знаходяться самі люди як незалежні та самостійні особистості, що можуть розвивати і виражати свої власні уподобання, почуття, ідеї. Ш. Шварц виділив два типи автономії – інтелектуальну (незалежність, відкритість, широта поглядів, винахідництво) та афективну (прагнення до насолоди, гедонізм).

У межах цінностей належності (безпека, конформізм, повага до традицій, моральний борг, соціальний порядок) особистість розглядається як така, що належить колективу. У культурах, в яких переважають такі цінності, присутня орієнтація на збереження існуючого порядку і ухилення від дій, які можуть порушити групову солідарність. Зміст життя людей вбачається, більшою мірою, у соціальних відносинах, ідентифікації з групою, поділу змісту її

життя і прагнення до групових цілей. Отже, автономія і належність характеризують існуючу у різних суспільствах ступінь індивідуалізму і колективізму.

Рис. 1. Структура культурних ціннісних орієнтацій за Ш. Шварцем [302].

Ієрархія та рівноправ'я відображають те, настільки люди схильні до координації своїх дій. Ієрархія передбачає високу оцінку соціальної відповідальності, яка реалізується через ієрархічну систему ролевих настанов. У культурах, де домінують подібні цінності, нерівність у розподілі влади вважається легітимною і затверджується всім процесом соціалізації. Натомість рівноправ'я заохочує визнавати рівність всіх людей перед мораллю і законами, які встановлено завдяки загальній згоді. Соціальна відповідальність при домінуванні цінностей рівноправ'я досягається на основі визнання прав інших, засвоєння загальних уявлень про справедливість, свободу, рівність, чесність.

Майстерність і гармонія діагностують відношення людей до свого природного і соціального оточення. Майстерність поєднує цінності амбіції, успіху, сміливості, компетентності і відображає прагнення до змін навколишнього і соціального середовища заради досягнення особистих або групових цілей. Гармонія вимагає сприймати світ таким, яким він є. Вона прагне скоріше до його збереження, а не перебудови, оскільки базується на цінностях єдності з природою, високою оцінкою прекрасного.

Аналогічно Г. Хофстеду Ш. Шварц виділив типові для кожного суспільства культурні ціннісні орієнтації шляхом усереднення ціннісних пріоритетів людей у вибірках кожної культури. Рис. 2 демонструє модель інтеркореляцій між усередненими по 233 вибіркам (72 країни і 81 культурна група) цінностям.

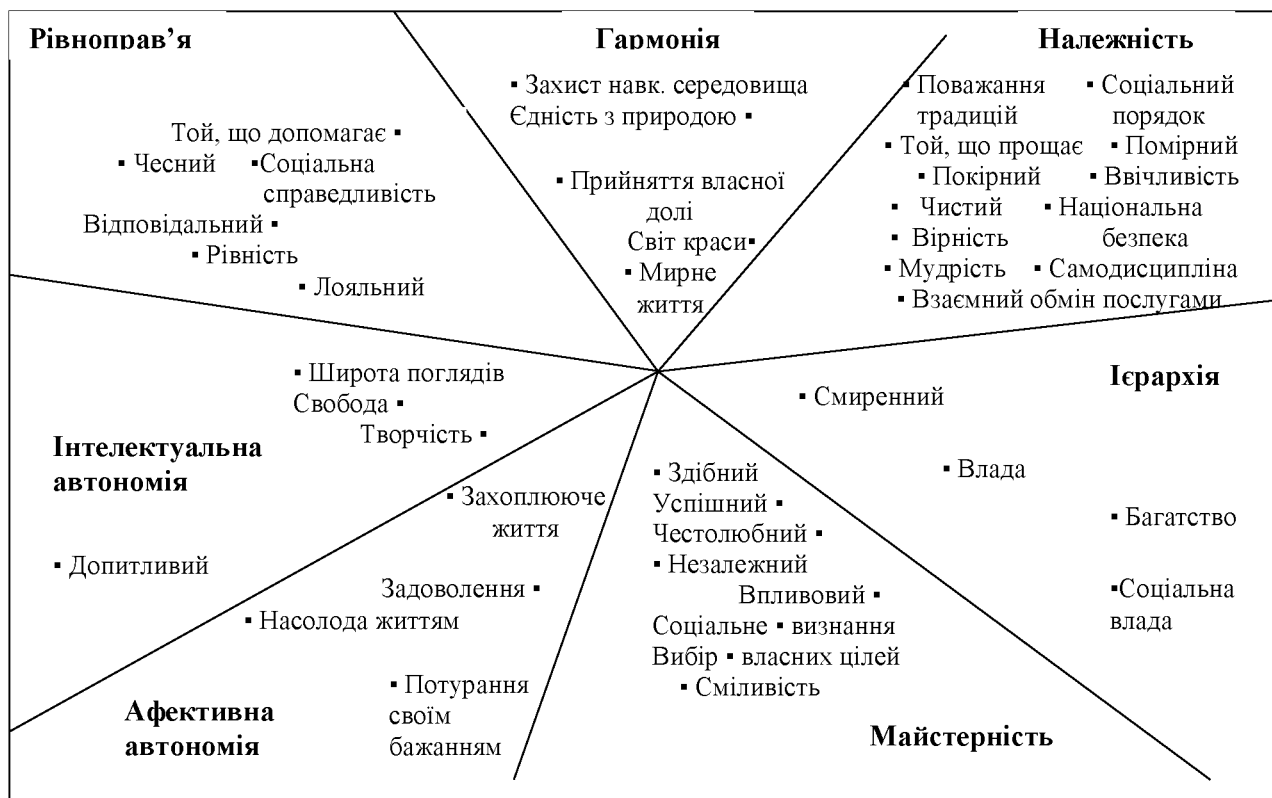

Рис. 2. Результати багатовимірного шкалування цінностей [44]

На рисунку 2 усі нанесені точки відповідають пунктам опитувальника. Чим вищою є позитивна кореляція між будь-якою парою цінностей, тим ближче вони розташовані у просторі. Чим кореляція є меншою, тим більше віддалені одна від одної крапки на рисунку. Аналіз дозволяє виявити сім орієнтацій: пункти, апріорно вибрані для представлення кожної ціннісної орієнтації, локалізовані всередині окремої клиноподібної зони простору. Ці сім областей представляють протилежні ціннісні орієнтації (автономія-належність, ієрархія-рівноправ'я, майстерність-гармонія) і формують три полюси широких культурних вимірів.

На початку 1990-х років Шварц здійснив порівняльний аналіз цінностей у країнах Східної і Західної Європи і визначив основні ціннісні пріоритети цих регіонів. Для виявлення культурних особливостей різних регіонів світу вчений проаналізував дані опитування викладачів і студентів у 54 країнах (включаючи 9 країн Східної Європи), що відповідало 67 національним групам. За результатами дослідження на основі багатовимірного шкалування цінностей було побудовано карту культурних дистанцій між націями (див. рис. 3).

На представлений карті виділено 7 культурних груп: Західна Європа зверху зліва, Східна Європа у центрі зверху, англосовні нації зліва знизу ближче до центру, латиноамериканські нації у центрі, Південна Азія знизу справа від центру, конфуціанські культури під ними справа, африканські – ще правіше. Дані рис. 3 свідчать, що ті країни, в яких оцінки автономії, рівноправ'я та майстерності високі, є найбільш розвинутими. І, навпаки, країни з переважаючими цінностями належності, ієрархії і гармонії у своїй більшості бідні.

З'ясувалося, що для представників країн Східної Європи (досліджувались Болгарія, Грузія, Польща, Росія, Словачія, Словенія, Чехія, Угорщина, Естонія) більш вираженими є консерватизм та ієрархія, у той час як для Західної Європи – рівноправ'я, майстерність, інтелектуальна та афективна. Оскільки для Східної Європи малозначими є цінності рівноправ'я й автономії, які сприяють затвердженню і підтриманню демократії, а також слабо виражені автономія й майстерність, що є ціннісними основами для розвитку вільного підприємництва, то у ній більш виражені тенденції перекладати турботу і відповідальність за забезпечення своїх потреб на державу, ніж брати на себе особисту відповідальність,

ризикувати і напружено працювати. Іншими словами, за дослідженнями Шварца східноєвропейські цінності не сприяють затвердженню у суспільствах у якості переважаючих механізмів ринкової координації, а навпаки, орієнтують на патерналізм, підпорядкування владі.

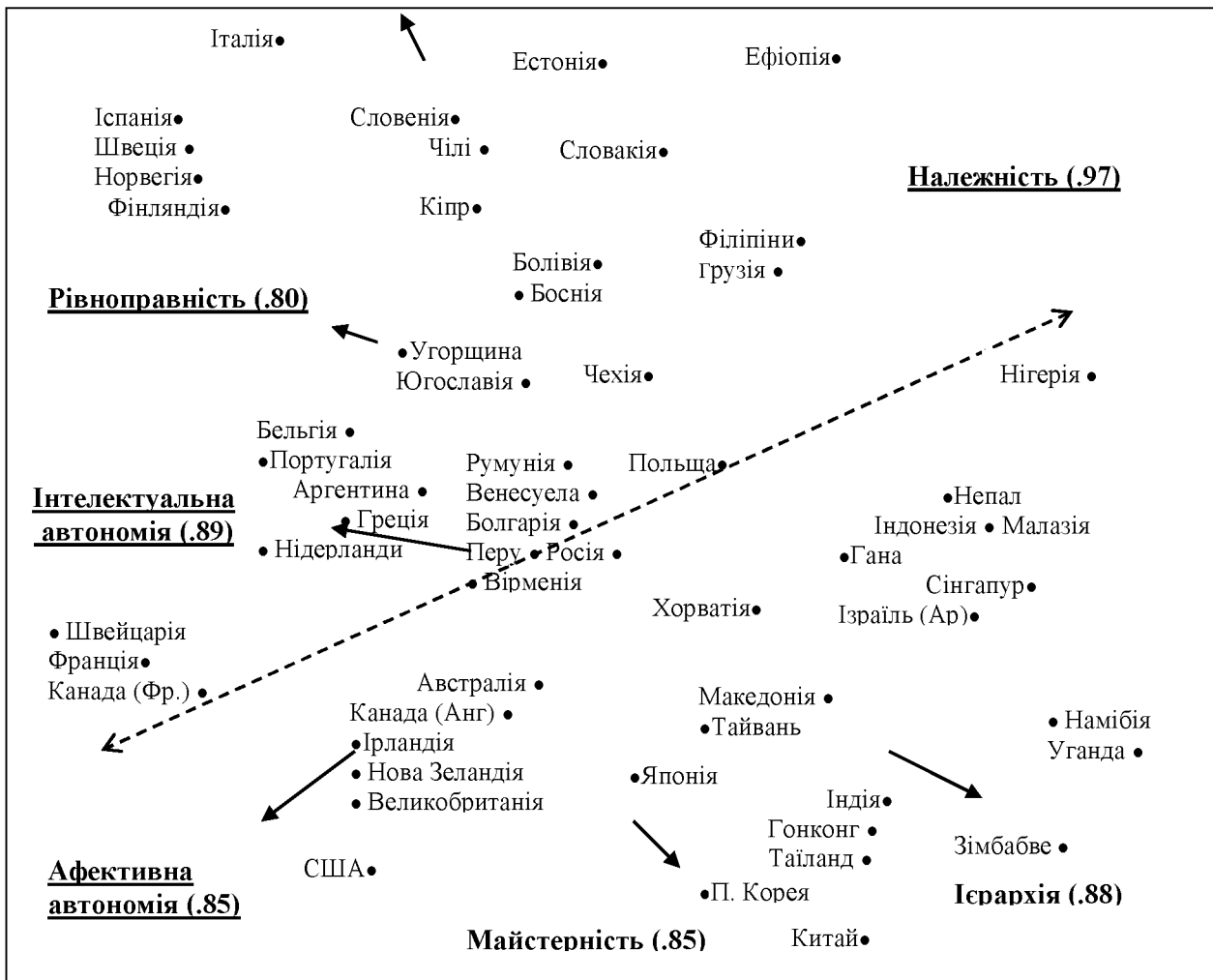

Рис. 3. Карта 67 націй за сіма культурними орієнтаціями [45].

Індивідуальні цінності досліджувалися Шварцем на основі портретного опитувальника, що включає 21 опис людей. Ці цінності були згруповані у 10 різних блоків (типів мотивацій), які виходять із потреб людини, і, тим самим, визначають спрямованість конкретних дій індивідів і всієї їхньої життєвої активності. Взаємозв'язки блоків представлено колом, у 10 секторах якого розміщено типологічні індекси: влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброзичливість, традиція, комформність, безпека. Ці сектори поєднані у 4 більш крупні блоки і формують полюси двох ціннісних вісей: «відкритість до змін – збережимість» та «вихід за межі свого власного Я – самоствердження» [46].

Представлені на рисунку 4 пари ціннісних категорій, які розташовані напроти одна одної, пов'язані взаємо-зворотним відношенням: разом із зростанням значимості однієї категорії цінностей значимість зображеної напроти знижується.

Влада відображає соціальний статус, престиж, контроль або домінування над людьми і ресурсами (виходить із потреби у автономії та незалежності). Досягнення діагностує особистий успіх і його демонстрацію через результати й здібності, які відповідають соціальним стандартам (потреба у самореалізації). Гедонізм показує власне задоволення,

чуттєву насолоду, а стимуляція відображає життя, насичене гострими відчуттями, новизною і складними завданнями (біологічні потреби). Самостійність виражає незалежність у думках і прийнятті рішень (самовираження), універсалізм – розуміння, толерантність, подяку і підтримання добробуту у всіх людей, а також природи (універсальні потреби у красі, гармонії, справедливості).

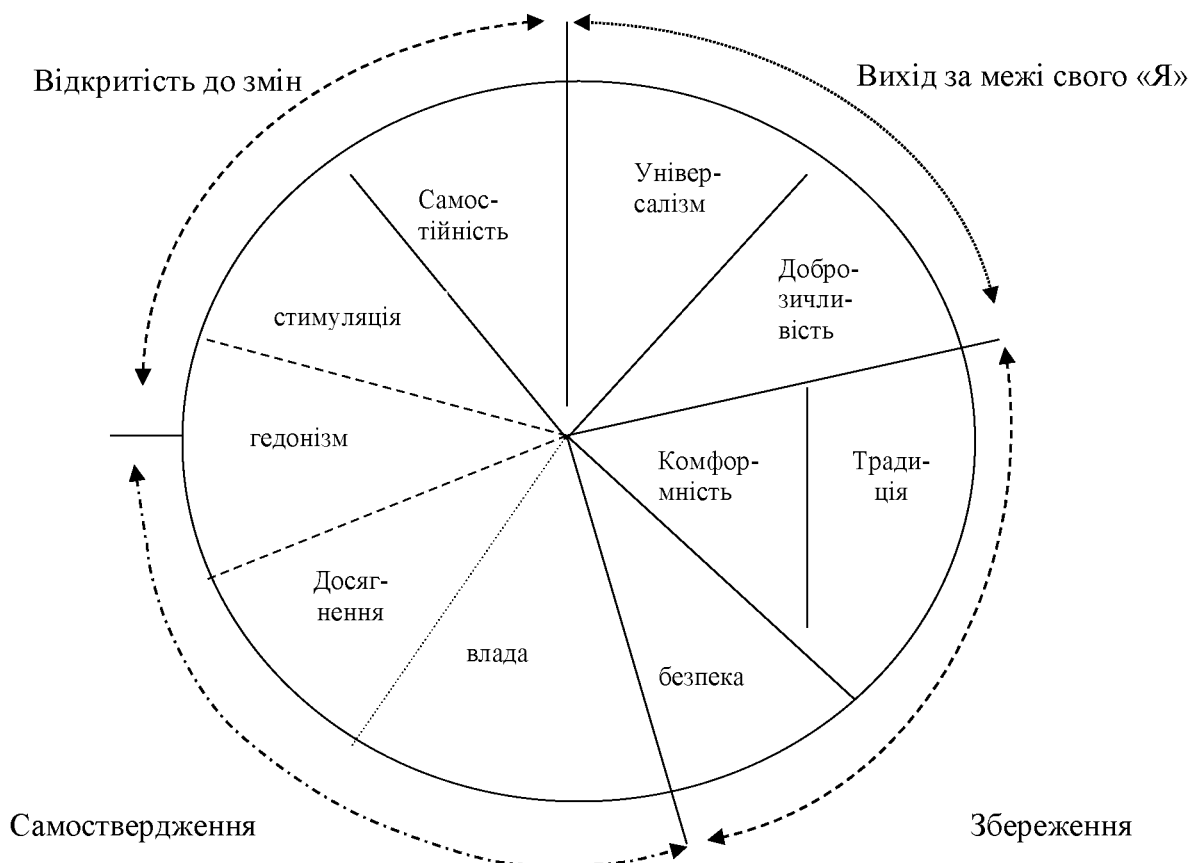

Рис. 4. Взаємозвязки між десятьма типологічними ціннісними індексами в моделі Ш. Шварца [46]

Доброзичливість націлена на підтримку і підвищення добробуту тільки тих людей, з якими людина знаходиться у тісних стосунках (потреба позитивної взаємодії). Традиція сприяє повазі і прийнятті звичаїв та ідей, які виходять із традиційної культури і релігії (уникнення невизначеності). Комфорність обмежує дії і схильності, які можуть нанести шкоду іншим, а також порушити суспільні норми і соціальну гармонію (потреба до самозбереження і виживання). Безпека відображає прагнення до стабільності, гармонії, захищеності окремої особистості, сім'ї, так і всього суспільства (потреба у безпеці).

Якщо серед членів суспільства домінують цінності блоків виходу за межі свого «Я» та відкритість до змін, такі суспільства відзначаються більшою спрямованістю до ліберального економічного устрою, а якщо в них домінують цінності збережливості та самоствердження – до державно-патерналістських моделей.

Отже, за допомогою застосування описаних методик діагностики цінностей, найбільш розповсюдженими із яких є методики Г. Хофстеда, Р. Хоуза, Р. Інглгарта та Ш. Шварца, відкривається як сама можливість виявлення домінуючих цінностей того чи іншого суспільства, так і з'ясування того, настільки соціально-економічні моделі розвитку певних країн наближені або віддалені одна від одної. Побудувавши зведену таблицю показників

найбільш розповсюджених методик діагностики цінностей, можемо зробити висновок про їхню певну відповідність.

Таблиця 3

Порівняння показників, що використовуються у найбільш розповсюджених економетричних методиках

Г. Хофстед	Р. Інглхарт	Ш. Шварц
Індивідуалізм (IDV)	Традиційні / секулярно-раціональні цінності	Автономія, належність
Дистанція влади (PDI)	Цінності виживання / самовираження	Ієрархія, рівноправ'я
Маскулінність (MAS)	Відповідності немає	Відповідності немає
Уникнення невизначеності (UAI)	Відповідності немає	Відповідності немає
Довгострокова орієнтація (LTO)	Відповідності немає	Відповідності немає

Як свідчать дані таблиці 3, у всіх методиках практично співпадають показники, які характеризують ментальні цінності індивідуалізму й ієрархічності. Більш того, безпосередньо Шварц виявив кореляції своїх власних показників та індикаторів Хофстеда за 57 націями. Показники індивідуалізму корелюють з належністю (-.59), афективною автономією (.63) та інтелектуальною автономією (.49). Полнос ієрархії за виміром ієрархія-рівноправ'я концептуально перетинається із виміром дистанція влади за Хофстедом. Емпірично остання корелюється (.30) з ієрархією і (.46) з рівноправ'ям.

Емпіричні виміри щодо показників Інглхарта демонструють наявність кореляції між традиціоналізмом-секулярним раціоналізмом та належністю (-.51), афективною автономією (.42) та інтелектуальною автономією (.51). Виживання-самовираження корелює з рівноправ'ям (.73) і з ієрархією (-.41). Між іншими показниками була встановлена досить слабка кореляція або констатовано повну відсутність зв'язку.

Як слідує із проведеного порівняння, співпадання у трьох методиках цінностей індивідуалізму й ієрархії не є простим збігом обставин. Саме ці показники вважаються базовими цінностями, які знаходяться в основі неформальних інститутів західноєвропейської цивілізації. Тому, на нашу думку, аналізуючи їхні значення можна виявити те, настільки прийнятною є ліберальна модель розвитку для українського суспільства.

Сьогодні, на жаль, ми не володіємо щодо України повним набором етнометричних індикаторів, які б давали змогу оцінити її положення на ментальній карті світу, а також визначити близькість або віддаленість її ментальних основ по відношенню до ліберальних цінностей західного суспільства. Країни пострадянського простору довготривалий час у силу причин ідеологічного характеру були закриті для подібних досліджень, тому масові опитування населення з метою діагностики цінностей не носили в них більш-менш систематичного характеру.

Найбільш визначним із існуючих малочисельних спроб отримати хофстедові індекси може вважатися, на нашу думку, опитування, здійснене Д. Майтрі та Т. Бредлі у 90-ті роки ХХ ст., яке охопило 5 400 респондентів по трьом східнослов'янським країнам – Росії, Білорусі та Україні [47]. Це опитування заслуговує на увагу, перш за все, тим, що воно було єдиним дослідженням, яке проводилося синхронно по всім трьом країнам. Два наступні опитування за методикою Г. Хофстеда не носили масового характеру і охоплювали тільки одну країну. Так, у межах крос-культурного дослідження Colaborative International Study of Managerial Stress (CISMS), яке проводилося у 1996 р., було опитано 265 осіб в Україні [48], а у 2005 р. подібне дослідження було здійснене Р. Кюстіним у Мінську (вибірка становила 1043 респондента) [49].

Таблиця 4

Оцінка етнометричних індексів Г. Хофстеда во східнослов'янським країнам

Країни	Індивідуалізм	Дистанція влади
За опитуванням Д. Майтрі та Т. Бредлі		
Росія	31	43
Україна	51	23
Білорусь	58	44
За опитуванням П. Спектра, К. Купер та К. Спаркс		
Україна	54	45
За опитуванням Р. Кюстіна		
Білорусь	66	61

Джерело: [50, с. 164].

Результати цих трьох досліджень, згруповані в таблицю 4, свідчать про те, що за показником індивідуалізму Україна і Білорусь мають значно вищі значення, ніж Росія (51 і 58 проти 31 у Д. Майтрі та Т. Бредлі). За дистанцією влади у тому ж дослідженні Росія і Білорусь знаходяться майже поруч (43 і 44), у той час як Україна має значно менші значення за цим показником (23). Опитування CISMS виявило наявність більш високого рівня індивідуалізму в Україні (54) і більшій дистанції влади (45) у порівнянні з даними, отриманими Д. Майтрі та Т. Бредлі. Показники, отримані Р. Кюстіним по Білорусі свідчать про досить високі значення індивідуалізму (66) і дистанції влади (61). Невідповідність між одними і тими ж показниками Хофстеда у всіх трьох дослідженнях може, на нашу думку, бути поясненою різною якістю вибірки. В цілому ж результати проведених опитувань вказують на те, що Україна є більш зорієнтованою на ліберальну модель розвитку, ніж Росія, оскільки в ній досить сильно виражений індивідуалізм і відчутно менша дистанція влади.

Дані поки щодо єдиного на сьогодні загальноросійського опитування за методикою Г. Хофстеда, організованого у 2010 р. Н. Тихоміровою за участю Ю. Латова і Н. Латової, дали можливість визначити місце Росії на ментальній карті світу. Згідно методики Г. Хофстеда [51, с. 445], за ментальними розбіжностями країн світу за домінуванням патерналізму (дистанція влади) і індивідуалізму досить чітко видно, що Росія знаходиться у тому ж радіусі ментальності, що й Україна та Білорусь за даними Д. Майтрі та Т. Бредлі. Усі три країни опинились між Сходом і Заходом (хоча Росія – ближче до Сходу, а Україна і Білорусь – до Заходу).

Щодо застосування методики Шварца у країнах пострадянського простору, то у 1999-2000 рр. у межах проекту «Наступність та змінність базових цінностей російської культури» професором психології ДУ ВШЕ Н. Лебедевою було проведено емпіричне дослідження зміни базових культурних цінностей росіян на вибірці 424 респондентів. Дослідницю цікавило, наскільки будуть відмінними дані по Росії 1999 р. від тих, які були отримані Ш. Шварцем у 1992-1994 рр., тобто те, як змінилися цінності за сім років трансформаційних процесів в Росії [52].

Порівняння цінностей в Росії і країнах Східної і Західної Європи

Блок цінностей	Вчителі			Студенти		
	Східна Європа	Західна Європа	Росія	Східна Європа	Західна Європа	Росія
Консерватизм	4.15	3.51	4.38	3.83	3.32	3.71
Ієрархія	2.19	1.28	3.05	2.23	2.01	3.1
Гармонія	4.24	4.3	4.28	4.11	4.05	3.69
Рівноправність	4.74	5.35	4.93	4.63	5.21	4.27
Інтелектуальна автономія	4.15	4.6	4.05	4.23	4.61	4.65
Афективна автономія	3.13	3.76	2.95	3.78	4.23	3.98
Майстерність	3.84	3.98	3.98	4.22	4.27	4.43

Джерело: [53, с. 66]

Результати дослідження свідчать, що за ці роки по майстерності й інтелектуальній автономії російські студенти випередили не тільки східноєвропейських, але й західноєвропейських однолітків, а викладачі зрівнялись за цінностями майстерності із західноєвропейськими колегами. У цінностях афективної автономії російські студенти перевищили середні показники східноєвропейських країн, але поступилися країнам Західної Європи. Одночасно на фоні цих позитивних зрушень у бік укріплення ціннісної бази вільного підприємництва, відзначається зростання цінностей ієрархії і консерватизму, які виражають потребу у посиленні ролі держави.

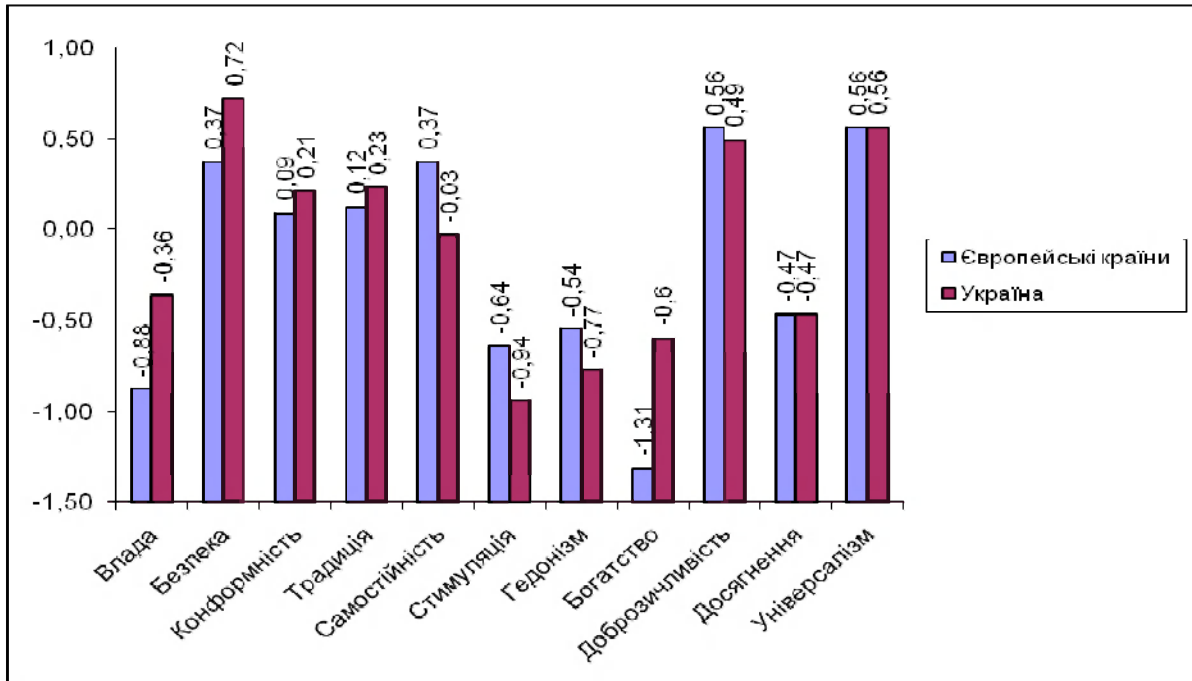

Рис. 6. Середні значення 11 ціннісних індексів України у сукупному масиві 23 інших європейських країн, включених у ESS

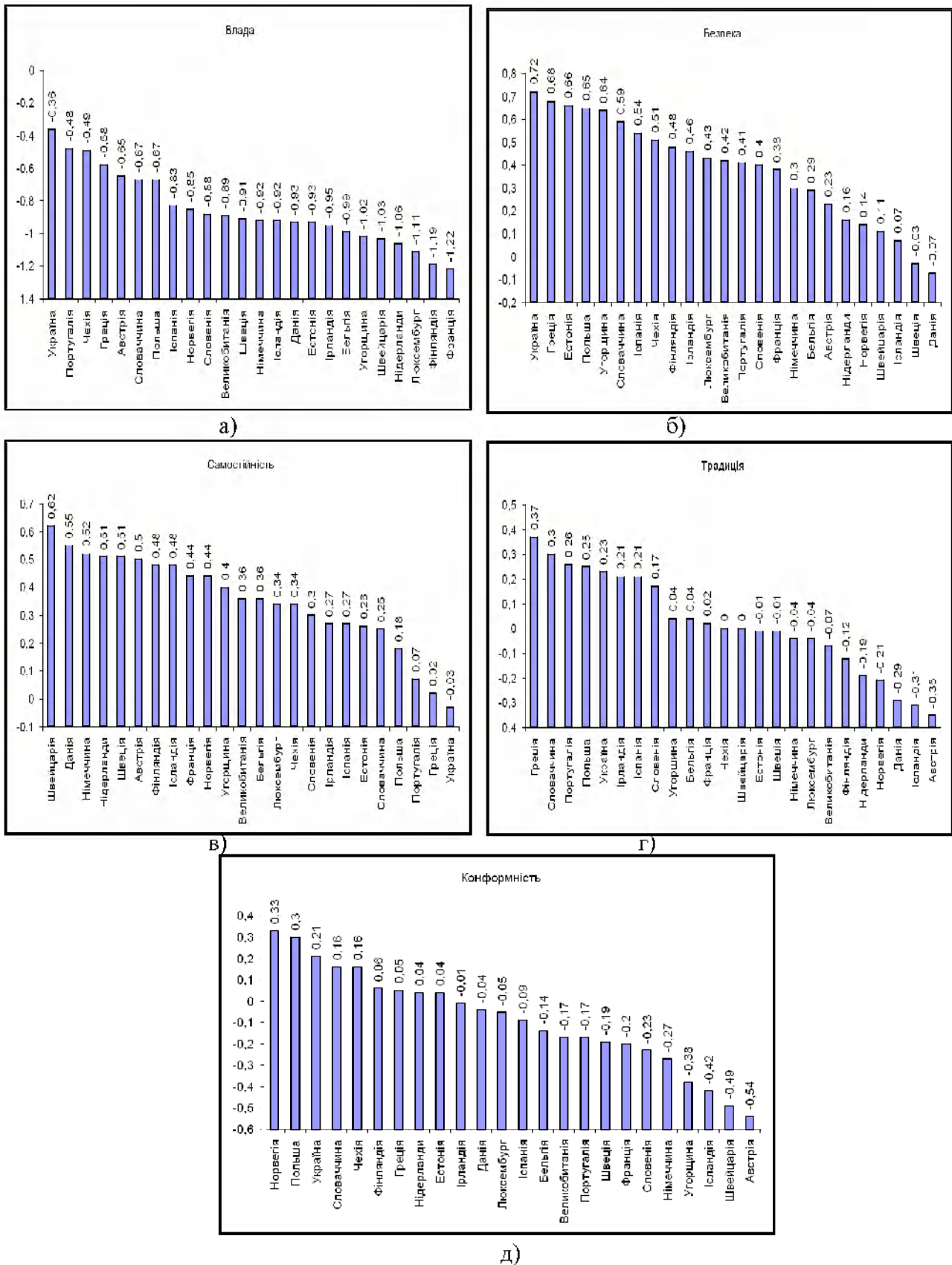

Рис. 7. Відмінності цінностей України від інших європейських країн.

На жаль, культурні ціннісні орієнтації, які відображають цей суспільний рівень дослідження були у повному обсягу виявлені тільки в Росії. В Україні вони поки що не досліджувалися. За методикою Ш. Шварца діагностувались лише індивідуальні цінності

українського населення у ході реалізації масштабного міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey—ESS) – всеєвропейського опитування 2004-2006 рр., яке охоплювало 24 країни світу на вибірці 45 651 респондент [54].

Україна долучилася до цього проекту тільки з другої хвилі. У лютому-березні 2005 р. у ході всеукраїнського дослідження, яке реалізовувалося Інститутом соціології НАНУ при фінансовій підтримці Фонду «Відродження» було опитано 2031 громадянин України за стандартним портретним опитувальником (Portrait Values Questionnaire) [55]. Це дослідження вперше дало можливість отримати ціннісний портрет населення України у співставленні з більшою частиною населення Європи.

Рисунок 6 демонструє середні значення ціннісних індексів України у сукупному масиві 23 інших європейських країн, включених у ESS. Ціннісні індекси на цьому рисунку розташовані у порядку зниження їхньої значимості для жителів європейських країн. Масиви кожної із 23 країн переважені таким чином, щоб у сукупний європейський масив вони входили з вагою, пропорційною частці їх населення у «сукупній Європі».

Із рисунка 6 видно, що для європейського населення в цілому найбільш значимими цінностями є доброзичливість і універсалізм, а найменш значимими – влада і стимуляція. В Україні, навпаки, цінності безпеки, конформності, традиції і влади виражені значно сильніше за цінності самостійності, гедонізму, стимуляції і доброзичливості. Тобто, навіть при досить грубому співставленні українське населення відзначається більш високим значенням тих цінностей, які відносяться до категорії збереження на противагу цінностям із блоку відкритості до змін. Крім цього, Україна випереджає інші країни і по одному із компонентів самоствердження – тому, де у фокусі знаходиться багатство і влада над людьми, а не демонстрація своїх здібностей.

Рисунок 7 дає більш детальну інформацію про відмінність цінностей України від інших європейських країн. На них останні ранжовано у порядку зниження важливості відповідної цінності.

Звертаючи особливу увагу на даний рисунок, можемо відзначити колосальний відрив українського населення від європейського за значимістю цінностей влада, безпека, традиція, комфортність, які схиляють людей сприймати моделі з переважаючим впливом державних форм координації. Щодо цінностей, на яких базується ринкова координація (самостійність, гедонізм, стимуляція, доброзичливість), то вони виражені в українців досить слабо.

Етнометричні дослідження, проведені за методикою Г. Хофстеда вказують на більшу зорієнтованість українського суспільства на ліберальну модель розвитку у порівнянні з Росією, оскільки в нашій країні досить сильно виражений індивідуалізм і відчутно менша дистанція влади. Однак індивідуальний рівень дослідження цінностей в Україні за Шварцем демонструє високу значимість цінностей влада, безпека, традиція, конформність, які схиляють людей сприймати моделі з переважаючим впливом державних форм координації. Щодо цінностей, на яких базується ринкова координація (самостійність, гедонізм, стимуляція, доброзичливість), то вони за цією методикою виражені в українців досить слабо. Все це дещо «розмиває» сприйняття України як держави, що має високий потенціал ліберальних цінностей і, відповідно, впевненість можливості побудови соціально-економічної моделі, в якій би переважала ринкова координація.

Література.

1. Грушевський М. Історія України-Руси [Текст] / М. Грушевський. – К., 1993. Т. IV. – 544 с.
2. Стражний О. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність [Текст] / О. Стражний. – К.: Книга, 2009. – 365 с.

3. Иноземцев В.Л. Вечные ценности в меняющемся мире. Демократия и гражданское общество в новом столетии [Текст] / В. Л. Иноземцев // Свободная мысль – XXI, 2001. – № 8. – С. 394.
4. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, політика [Текст] / Д. Боуз. – Челябинск: Социум, 2004. – 392 с.
5. Милов Л. В. Великоруський пахарь и особенности российского исторического процесса [Текст] / Л. В. Милов. – М.:РОССПЕН, 1998. – 312 с.
6. Семенникова Л. Цивилизационные парадигмы в истории России [Текст] / Л. Семенникова // Общественные науки и современность, 1996. – № 5. – С. 100-116.
7. Ясин Е. Модернизация экономики и система ценностей [Текст] / Е. Ясин // Вопросы экономики, 1998. – № 4. – С. 4-36.
8. Бердяев. Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
9. Пилипенко Г. М. Історичні умови домінування інституціональних матриць [Текст] / Г. М. Пилипенко // Європейський вектор економічного розвитку. Збірник наукових праць. – Вип. 2(7). - 2009. – С. 112-119.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України [Текст] / Д. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
11. Куліш П. Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII віці [Текст] / П. Куліш // Записки о Южной Руси. – Т. 2. – 1857 р. - 278 с.
12. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Текст] / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
13. Anderson J. The Modernity of Modern States // The Rise of the Modern State. Atlantic Highlands, 1986. – 222 p.
14. Wandycz P. S. The Lands of Partioned Poland. – 234 p.
15. Брук С. И., Кобзун В. М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX-XX ст.- 1917 г.) [Текст] / // История СССР, 1980. – № 3.
16. Кобзун В. М., Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1959 гг. [Текст] / С. И. Брук, В. М. Кобзун // История СССР, 1965. – № 1. – С. 124-186.
17. Доклады министра народного просвещения С.С. Уварова императору Николаю I [Текст]. – М., 1995. –Кн.1. –С.71.
18. Бузгалин А. Как не надо искать специфику России [Текст] / А. Бузгалин // Перестроение России. Под ред. Осипова Ю. М., Гузева М. М., Зотовой Е. С. в 2-х томах. Т 1. – Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2010. – 358 с.
19. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ) [Текст] / Под. ред. Нуреева Р. М. М.: ГУ ВШЕ, 2001. – 531 с.
20. Полтерович В. М. Элементы теории реформ [Текст] / В. М. Полтерович. – М.: ЗАО ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 447 с.
21. Solchanyk R. Ukraine the Former Center Russia and Russia Studies sn Comporative Communism Vol 25. № 1. March . 1992.
22. Грицак Я., Маланчук О., Черниш Н. Схід і Захід України: інтеграція чи дезінтеграція [Текст] / Я. Грицак, О. Маланчук, Н. Черниш // УНІАН-політика (огляди, коментарі, прогнози) № 36 937), 1994. – С. 18.
23. Пилипенко Г. Роль держави в економічному розвитку: ліберальний ідеал і українські реалії [Текст] / Г. Пилипенко // Ціннісні орієнтири інституціоналізації економічного розвитку: кол. монографія за ред. Задой А. О. – Д.: Державний ВНЗ «НГУ», 2010. – 768 с.

24. Гайдай Т. В. Теоретико-методологические основы исследования экономической ментальности: институциональный аспект. [Текст] / Т. В. Гайдай // Материалы интернет-конференции «Россия: варианты институционального развития» 25 октября 2006 - 15 декабря 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ecsosman.Edu.ru/db/msg/295702.html
25. Прутська О. О. Інституціоналізм: проблеми економічної поведінки в перехідній економіці [Текст] / О. О. Прутська. – К.: Логос, 2003. – 256 с.
26. Макеев С. Ціннісні орієнтації населення Росії і України [Текст] / С. Макеев // Українське Суспільство, 2007. – С.176-185.
27. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами [Текст] / В. Магун В., М. Руднев // Украинское общество в европейском пространстве [Под ред. Е. Головахи, В. Макеева]. – К.: Суспільство, 2007. – 246 с.
28. Harrison L. Who prospers? How cultural values shape economic and political success. – New York: Basic Books, 1992. – 369 p.
29. Harrison L., Huntington S. Culture matters: How values shape human progress. – New York: Basic Books, 2000. – 431 p.
30. Huntington S. The slash of civilizations. – Foreign Affairs. – 326 p.
31. Inglehart R. The Silent Revolution Changing Values and Political Styles. – Princeton, 1977. – 214 p.
32. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. – Princeton, 1990 – 268 p.
33. House R., Hanges P. Cultural influences on Leadership and Organizations. Project GLOBE // Advances in Global Leadership. 1999. Vol. 1. – P. 171 – 233.
34. Schwarz S. Cultural Value Orientation. Nature and Implication of Natural Differences [Text]. – Publ. House SU HSE, 2008. – 426 p.
35. Hofstede G. Culture's Consequences: Intern Differences in Work-Related Values. Beverly Hills, L., 1980. Hofstede G. Cultures and Organizations (Software of the Mind). Harper Collins Publishers, 1994.
36. Hofstede G. Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001.
37. House R., Hanges P. Cultural influences on Leadership and Organizations. Project GLOBE // Advances in Global Leadership. 1999. Vol. 1. P. 171 – 233.
38. Koopman P., Hartog D., Konrad E. National Culture and Leadership Profiles in Europe: Some Results From the GLOBE Study // European Journal of Work and Organizational Psychology. 1999. Vol. 8. № 4. P. 503—520.
39. Грачев М. Менеджмент в «международной системе координат» [Текст] / М. Гринчев // Экономические стратегии, 1999. – № 2. – С. 19—32.
40. Инглхарт Р. Культура и демократия [Текст] / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – С. 106—128.
41. Inglehart R. Modernization and post modernization: Cultural economic and political change in 43 societies. – Princeton, NJ, Princeton University Press – 1997.
42. Inglehart R., Baker W. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values [Text]. – // American Sociological Review. February 2000. Vol. 65. p. 19-51.
43. Schwarz S. Mapping and interpreting cultural differences around the world. – Leiden, The Netherlands, Brill. – 2004.
44. Schwarz S. Cultural Value Orientation. Nature and Implication of Natural Differences [Text]. – Publ. House SU HSE, 2008. – 426 p.
45. Schwarz S., A Bardi. Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. - Political Psychology. – 1997. - № 18. – P. 385-410.

46. Schwartz S.H. Universals in Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries // *Advances in Experimental Social Psychology* / Ed. by P. Zanna. – San Diego, CA: Academic Press, 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.
47. Mity D., Bradley T. Managerial Leadership and Cultural Differences of Eastern European Economies // *Cross-Cultural Consumer and Business Studies*. – ACCBS, Ed. by Scott M. Smith. – 1999.
48. Spector P Cooper C Sparks K An international study of the psychometric properties of the Hofstede VSM 94 comparison of individual and country Applied Psychology // *An International Review*. – Vol. 50 (20). – P. 269-281
49. Kustin R Study of Hofstede's Cultural Value Survey in Post -Soviet country // *Journal of Transnational Management* 2006. Vol 11.- P. 13-17
50. Латова Н. В., Латов В. Ю. Восточнославянские страны на ментальной карте мира по Г. Хофстеду [Текст] / Н. В. Латова, В. Ю. Латов // *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна*. – Випуск 38-1. – Донецьк: Дон НТУ, 2010. – 232 с.
51. Латова Н. В., Латов В. Ю. Россия на ментальных картах мира [Текст] / Н. В. Латова, В. Ю. Латов // *Проблемы современной экономики и институциональная теория*. Под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. – Донецк: Дон НТУ, 2009. – 500 с.
52. Лебедева Н. М. Базовые ценности русской культуры на рубеже XX века [Текст] / Н. Н. Лебедева // *Психологический журнал*, 2000. – Е. 21. – № 3. – С.73-87.
53. Лебедева Н. М. Базовые ценности русской культуры на рубеже XX века [Текст] / Н. М. Лебедева // *Психологический журнал*, 2000. – Е. 21. – № 3. – С.73-87.
54. Jowell R., Roberts C., Fitzgerald R., Eva G. (editors). *Measuring Attitudes Cross_Nationally: Lessons from the European Social Survey*. — London: Sage Publications, 2007
55. Schwartz S.H., Lehmann A., Roccas S. *Multimethod Probes of Basic Human Values*// *Social*

УДК 338.242: 330.837

Надійшла до редколегії 03.12.2011 р.

© Пилипенко Г.М., 2012